

६ - छापामा जनजाति

पत्र-पत्रिकामा जनजाति विषयवस्तु

शेखर पराजुली

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पछिको खुला परिवेशमा विभिन्न किसिमका जातीय मुक्ति आन्दोलनका गतिविधिहरु बढेको पाइन्छ। जातीय मुक्ति आन्दोलनका लागि यस सम्बन्धी सूचनाहरूको प्रचार प्रसार गरेर सकारात्मक जनमतको सृजना गर्नमा प्रेस जगतको भूमिका गरिमापूर्ण हुने कुरा निर्विवाद छ। प्रजातन्त्र प्राप्ति पछिका यी वर्षहरूमा नेपाली छापाहरूले जनजातिका सवाललाई के कसरी प्रस्तुत गरेका छन् र जनजातिको मुक्ति आन्दोलनलाई कुन दिशातर्फ लैजान मद्दत गरिरहेका छन् भन्ने विषय महत्वपूर्ण रहेको छ। यसै विषयलाई लिएर सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रले हालसालै एक अध्ययन गरेको छ। नेपालका जनजातिलाई यहाँका मूलप्रवाहका प्रकाशनहरूले छापामा कसरी उतारेका छन् भन्ने जानको लागि राष्ट्रिय स्तरमा प्रकाशित हुने पत्र पत्रिकाहरूमध्ये केही दैनिक, केही साप्ताहिक र केही पाक्षिक तथा मासिक प्रकाशनहरू अध्ययनका लागि छनौट गरिएको थियो। दैनिक प्रकाशनमा गोरखापत्र (२०४७-२०५७), कान्तिपुर (२०४९-२०५७) र नेपाल समाचारपत्र (२०५३-२०५७) लाई छानिएको थियो भन्ने साप्ताहिकबाट जनादेश (२०४९-२०५७), जनमञ्च (२०४७-२०५४), हाँक (२०५५-२०५६), छलफल (२०५४-२०५६), प्रकाश (२०५४-२०५६), देशान्तर (२०४७-२०५७), घटना र विचार (२०५४-२०५६), पुनर्जगरण (२०५४-२०५६) जनआस्था (२०५१-२०५६), जनधारणा (२०५५-२०५६), नयाँमोर्चा (२०५५-२०५६), जन एकता (२०५४-२०५६), समकालिन (२०५५-२०५६), विमर्श (२०५४-२०५६) र पाक्षिक-मासिकबाट हिमाल (२०५३-२०५७), मूल्याङ्कन (२०५१-२०५६) र एककाइसौं शताब्दी (२०५३-२०५७) लाई छनौट गरिएको थियो। पर्याप्त स्रोत साधन र समयको अभावले गर्दा सबै कालखण्डमा प्रकाशित भएका सबै पत्रपत्रिकालाई यस अध्ययनमा समावेश गर्न सकिएको छैन। तर छनौट भएका यी पत्र पत्रिकाहरूले प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पछि जनजातिका सम्बन्धमा प्रेस जगतको दृष्टिकोणको प्रतिनिधित्व भने निश्चय नै गरेका छन्।

यो अध्ययन कुन पत्रिकाले जनजाति सम्बन्धी कतिवटा समाचार वा लेख प्रकाशित गयो भन्नेतिर नगई नेपाली छापाले जनजातिका के सवाललाई कसरी चित्रण गरेका छन् भन्ने कुरामा सीमित छ। यो एक विवेचनात्मक अध्ययन भएकोले विषयवस्तुको संख्यात्मक पक्षमा भन्दा गुणात्मक पक्षमा नै जोड दिइएको छ।

७ - छापामा जनजाति

विषयवस्तु विवरण

छापामा जनजातिका गतिविधि सम्बन्धी सूचना तथा विचारहरु मुख्यतया तीन किसिमले प्रवाहित भएको पाइन्छ। ती हुन्- रिपोर्टि, वैचारिक लेख र खोजमुलक लेख।

रिपोर्टि: रिपोर्टि-मा जनजातिसम्बन्धी विविध गतिविधि र घटनालाई समाचारको रूपमा प्रवाहित गरिएको हुन्छ। जनजाति संगठित बनेका र संगठनमार्फत गरेका काम, कारबाही र गतिविधिलाई अवलोकन गरिएका अखबारले समेट्ने गरेका छन्। जातीय मुक्तिलाई राजनीतिसँग जोडेर खुलेका राजनैतिक पार्टी र मुक्ति मोर्चाका गतिविधिका समाचार आएका छन्। यी छापाहरुले भाषाका सम्बन्धमा भएका कार्यक्रमहरुको कुरा समेटेका छन्। संस्कृतमा समाचार, संस्कृत शिक्षा अनिवार्य, मातृभाषामा शिक्षा आदि भाषा सम्बन्धी विवादका कुरा पनि बेला बखतमा यी छापा मार्फत उठाइएको छ। यसै विषयलाई लिएर गरिएका विरोध, जुलुस, बन्द, जस्ता आन्दोलनलाई पनि यी पत्रिकाले समेटेका छन्। जनजातिका चाडपर्व र अन्य विशेष अवसरमा उनीहरुले गरेका मनोरञ्जनात्मक र सृजनात्मक कार्यक्रमका बारेमा यी छापाहरुमा देखन पाइन्छ। जनजातिका तरफाट प्रतिनिधि मण्डलले प्रधानमन्त्री, मन्त्री र अन्य सरकारी उच्च पदस्थ व्यक्तिलाई भेटी माग, सुझाव, ज्ञापनपत्र इत्यादि प्रस्तुत गरेका समाचार आएका छन्।

खोजमुलक लेख: जनजातिका जनजीवन, संस्कृति, धर्म, भाषा, रहन सहन, परम्परा, व्यवसाय, कला इत्यादि पक्षलाई उजागर गर्ने हेतूले विशेष रूपमा अध्ययन, अनुसन्धान, स्थलगत भ्रमण, निरिक्षण, भेटघाट आदि गरेर लेखिएका लेखहरुले छापामा स्थान पाउने गरेका छन्। त्यस्तै रिपोर्टि-कै प्रकृतिका तर कुनै पूर्व निश्चित कार्यक्रम वा गतिविधिका बारेमा नभई सम्वाददाताको आ[]नै अग्रसरतामा सोधखोज, भेटघाट, कुराकानी र निरिक्षण गरी तयार पारिएका जनजातिका समाचारमूलक लेख पनि यी छापामा देखिन्छन्। यस्ता लेखहरु दैनिक प्रकाशनमा नै धैरै आएका छन्। पर्याप्त समय, स्रोत र साधनका साथै कार्यगत दक्षताको पनि आवश्यकता पर्ने यस्ता लेखहरुले जनजातिका ओभेलमा परेका र लोप हुन लागेका विविध पक्षलाई प्रकाशमा ल्याई पाठकलाई यस सम्बन्धी जानकारी दिएका हुन्छन्। केही लेखले जनजाति विशेषका जन्म सस्तार, विवाह संस्कार, मृत्यु संस्कार, शारीरिक बनोट, बसोवासको स्थिति, जनसंख्या, भाषा, लिपि, साहित्य, कला शिक्षा, भेषभूषा, गरगहना चाडपर्व, जात्रा इत्यादि पक्षको छोटकरी वर्णन गरी उक्त जातिको परिचय दिएका छन्। आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक दृष्टिकोणले पछाडि परेका, लोपको संघारमा पुगेका, अनौठो किसिमका रहन सहन, प्रचलन र परम्परा बोकेका, प्रचार प्रसारको दृष्टिले ओभेलमा परेका जातिका सम्बन्धमा नै यस्ता लेखहरु केन्द्रित छन्।

८ - छापामा जनजाति

जनजातिका धर्म र संस्कृतिका बारेमा केही खोजमुलक लेखहरु यी अखबारभित्र छन्। यी लेखले जनजातिका संस्कृति र संस्कारमा विद्यमान राम्रा र नराम्रा पक्षलाई केही हदसम्म केलाउने गरेका छन्। जनजातिका चाड पर्व, नाच, जात्रा आदिको रोचक वर्णन गरिएका लेखले पाठकलाई ती जातिसँग नजिक बनाउँदछ। धर्मका विषयमा उतिसारो खोजमुलक लेख पाइदैन। तैपनि जनजातिहरु हिन्दू होइनन् र दॱ्हौं उनीहरुको चाड होइन भन्ने खालका र गरीब जनजातिलाई प्रलोभनमा पारी धर्म परिवर्तन गराएर इसाइ बनाइदैछ भन्ने खालका एक दुई लेखहरु भने नेपाली छापामा देखिएका छन्।

बारम्वार उठिरहेको भाषिक विवादलाई धेरैजसो पत्रिकाले खोजको विषय बनाएका छन्। त्यस्तै विभिन्न जातिको आर्थिक अवस्था र व्यवसायलाई केही लेखहरुले आ□नो लेखमार्फत वर्णन गरेका छन्। कला, कौशल र सीपाका धनी जनजातिको परम्परागत पेशा बजारको अभाव, कच्चा पदार्थको अप्राप्यता, विदेशी सामानको बढ्दो अतिक्रमण, बदलिदो परिस्थिति आदिले गर्दा संकटमा परेको तथ्यमाथि केही लेखले प्रकाश पारेका छन्। जनजातिमा शिक्षाप्रतिको चेतना आइनसकेको बताउने केही लेख छन् भने केहीले विस्तारै उनीहरुमा चेतना आएको र आ□ना छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउन थालेको खबरहरु दिएका छन्।

वैचारिक लेखः भाषा, संस्कृति, धर्म, आरक्षण, जातीय स्वशासन, आत्म निर्णयको अधिकार, प्राकृतिक स्रोत माथिको अधिकारजस्ता सवाललाई लिएर जनजातिले अघि बढाएको आन्दोलनलाई समृद्धितर्फ बढाउन विचार प्रधान लेखहरुको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। तर अध्ययनभित्र परेका अखबारहरुले जनजातिका सम्बन्धमा विचार प्रधान लेख ज्यादै कम प्रकाशित गरेका छन्।

साप्ताहिक पत्रिकाहरु खास गरी जनादेश, हाँक, जनआस्था, जनएकता, जनधारणा जस्ता वामपन्थी भुकाव राख्ने पत्रिकाले राजनैतिक वहसलाई निकै छोएका छन् तर अरु क्षेत्रमा वहस थालनीकै स्थितिमा छ, भन्न सकिन्छ।

राजनीतिसम्बन्धी विचारमुलक लेखमा जातीय स्वशासन, आत्मनिर्णयको अधिकारको कुरा विशेष गरी उठाइएको छ। जातीय स्वशासन के हो र कस्तो खालको जातीय स्वशासन (एकात्मक वा संघात्मक) नेपालमा आवश्यक छ, भन्ने विषयमा विभिन्न मतहरु आएका छन्। केहीले वर्तमान राज्य सत्ता अर्न्तर्गत नै शान्तिपूर्ण र चुनावी तरिकाले आत्मनिर्णयको अधिकार र जातीय स्वशासन प्राप्त गर्न सकिने कुरा उठाएका छन् भने केहीले सामन्ती हिन्दू राजतन्त्रात्मक संसदीय पद्धतिमा जातीय मुक्ति असम्भव भएको र जातीय मुक्तिका लागि वर्गीय मुक्ति अपरिहार्य भएको विचार मार्क्स एन्जेल्स, माओ, लेनिन र स्टालिनका अभिव्यक्ति उद्धृत गर्दै पुष्टि गर्न खोजेका छन्। यी आवाजहरुसँगसँगै नेपाललाई जनजातिको नाममा टुक्राउने प्रयास, देशलाई विखण्डनतिर लैजाने तयारी, साम्प्रदायिक भड्काव, जस्ता जनजाति आन्दोलन विरोधी आवाजहरु पनि वामपन्थी भुकाव नराख्ने अखबारमा पाइन्छ।

९ - छापामा जनजाति

भाषा सम्बन्धी लेखमा राष्ट्रिय भाषाभाषीको संरक्षण, सम्बद्धनका पक्षमा सरकारी नीति र कार्यक्रम नभएकोमा रोश व्यक्त गरिएको छ। जनजीवोमा टाँसिएर बसेका विविध भाषाभाषीको उपेक्षा गरी जन व्यवहारमा नरहेको असान्दर्भिक र मृत रहेको संस्कृत भाषालाई विद्यालय स्तरमा अनिवार्य गराइएको, समाचार प्रशारणमा समावेश गरिएको, राष्ट्रियोंको ठूलो धन राशी खर्चेर संस्कृत विश्वविद्यालय संचालन गरिएको विषयमा विरोध गर्दै केही लेखकहरुले आपानो कलम चलाएका छन्। तर संस्कृत शिक्षा आवश्यक छ भन्ने विषयमा पनि केही लेखहरु देखापरेका छन्। काठमाडौं महानगरपालिकाले नेपाल भाषा र राजविराज नगरपालिका तथा धनुषा जि.वि.स. ले मैथिली भाषालाई काम काजी भाषाको मान्यता दिएपछि भाषिक विवाद चर्चामा आयो। सर्वोच्च अदालतले सो गर्न नपाइने फैसला सुनाएपछि भाषा विवाद भन्न चर्केको थियो र आन्दोलनकै रूप लिन पुगेको थियो। यो पक्षलाई विचार लेखे र विभिन्न व्यक्तिको अन्तवार्ताको माध्यमबाट अध्ययनमा परेका अखबारले स्थान दिएका थिए।

त्यस्तै धर्म संस्कृतिको बारेमा पनि केही लेखहरु छन्। नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राष्ट्र बनाउनु पर्ने कुरालाई छोइएको मात्र छ। दशै जनजातिको चाड हो कि होइन भन्ने कुरा उठाइएको छ। त्यस्तै बाहुनवादका कारण जनजातिहरु शोषित पीडित बन्न पुगेका हुन्। भन्ने केही लेखहरु छापामा देखिन्छन्।

निष्कर्ष

जनजातिका सम्बन्धमा नेपाली छापाले यथेष्ट समाचार र लेखहरुलाई स्थान दिन नसकेकै देखिन्छ। यस अध्ययनमा संख्यात्मक विवेचना नगरिएतापनि जनजातिका समाचार र लेखहरु अत्यन्त कम आएका छन्। भन्नलाई केही आधारहरु छन्। छापा पत्रकारितामा मूल प्रवाहका मानिएका यी प्रकाशनसंग जनजातिका थुप्रै महत्वपूर्ण पक्षहरु अझै अछुतो नै रहन पुगेका छन्। जनजातिकै सवाललाई लिएर कान्तिपुर, हिमाल पाक्षिक र साप्ताहिकमा समकालिन, जनादेश, बुधबार र देशान्तरको निश्चित अवधिको अवलोकन गरी विषय वस्तुको संख्यात्मक विश्लेषण गर्नुभएका कुमार यात्रुका अनुसार उक्त अवधिमा जनजाति सम्बन्धी ०.८५% मात्र समाचार प्रकाशित भए (नयाँ अभियान, २०५७ माघ-फागुन)।

यस तथ्याङ्कले प्रजातन्त्र प्राप्ति पछिका वर्षहरुको साभा प्रतिनिधित्व गरेको भन्न सकिन्दै, भन्ने हाम्रो ठहर छ, किनभने हामीले अवलोकन गरेका अवधिभरका अखबारले यस तथ्याङ्कलाई विश्वास गर्न गाहो बनाएका छैनन्। छापाको पहिलो पृष्ठमा जनजाति सम्बन्धी निकै कम समाचार भेटिन्छन्। तुलनात्मक रूपमा विचारमुलक र खोजमुलक लेख भन्दा रिपोर्टका रूपमा समाचार धेरै आएका छन् र ती सबैजसो भित्री पेजको सानो ठाउँमा खुम्चिएका छन्। जनजाति सम्बन्धी सम्पादकीय त अत्यन्तै कम भेटिन्छ।

अहिलेसम्म आइरहेका समाचार र लेखहरुलाई लिएर सन्तोष गर्ने ठाउँ नभएपनि जनजाति आन्दोलनलाई यी समाचार र लेखले सहयोग नै गरेका छन्। यी समाचार र लेखहरुको सबल पक्ष र दुर्वल पक्षलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ।

सबल पक्ष: रिपोर्टि. प्रकृतिका लेखले जनजातिका संघ संस्था र तिनको आन्दोलनको विविध विषयको जानकारी दिने हुँदा अन्तर्क्रियात्मक वातावरणको सृजना हुनुको साथै संघ संस्थाहरु बीच विभिन्न कार्यक्रम र गतिविधि संचालनको लागि स्वस्थ प्रतिस्पर्धाको सम्भावना बढाइदिएको छ। विचार लेखमार्फत् विज्ञहरुले जनजातिको समग्र पक्षको आन्दोलनलाई दिशा निर्दिष्ट गर्न सकेका छन्। विचार लेखहरु जनजातिकै लेखकले धेरै लेखेका छन्। यो अर्को सबल पक्ष हो। त्यस्तै खोजमुलक लेखहरुले लोपोन्मुख जाति, भाषा, संस्कृतिको यथार्थ स्थिति प्रकाशमा ल्याई सरकारी र गैर सरकारी निकायका साथै सर्वसाधारण पाठकलाई सचेत गराएका हुन्छन्। यस्ता खोजमुलक लेखले जनजातिमा विचारमान कृप्रथा, कृतीत र अन्धविश्वासका विरुद्धमा चेतनाको प्रवाह गर्न सकेका छन्।

दुर्वल पक्ष: विभिन्न कार्यक्रमको रिपोर्टि. गरिंदा उक्त कार्यक्रमलाई भन्दा त्यसको उदघाटन गर्ने मन्त्री प्रधानमन्त्री र अन्य व्यक्तिलाई महत्त्व दिइएको हुन्छ। शीर्षक पनि त्यही अनुरुपको हुन्छ। धेरैजसो अखवारले राजनैतिक पूर्वाग्रह राखेका छन् र जनजातिकै समाचारहरु पनि आ[]नो अनुकूलमा मात्र छाप्ने गरेका छन्। धेरै जसो सबालमा विचार लेखहरु आएकै छैनन्। जस्तै आरक्षणका बारेमा विचार लेख नै छैनन्। भने धर्म निरपेक्षताका बारेमा पनि लगभग त्यस्तै स्थिति छ। केही विचार लेखले वर्णय मुक्तिको सुगा रटाईलाई प्राथमिकता दिएका छन्। यी विचार लेखहरु करीब ५० देखि ७० जनाको सानो समूहबाट नै आइरहेको छ। त्यसमा पनि पुरुष धेरै छन्। यी पत्रपत्रिकाले आ-आ[]ना विचार पृष्ठमार्फत विशेष गरेर जनजाति, महिला र सार्वेक्षित रूपमा कमजोर मानिएका जातिका लेखकहरुले यी जाति माथि लेखिएका लेखहरुलाई समेट्न नसकेको देखिन्छ।

खोजमुलक लेखहरुमा जनजाति उत्थान अभियानमा काम गरिरहेका गैर सरकारी संस्थाका काम कारबाहीका बारेमा विश्लेषणात्मक खोज गरी लेखिएका लेखहरु छैनन्। अधिकांश खोजमुलक लेखमा सतहलाई मात्र कोट्यइएको र गहन खोज नपुगेको महसुस हुन्छ। जनजातिका विविध विषयका ऐतिहासिक पाठोबारे खोजमुलक लेखहरु मौन जस्तै देखिन्छन्। एउटै विषयलाई उस्तै किसिमले दोहोच्याइएको छ। जस्तो कि राउटे र चेपा.का बारेमा धेरै खोजमुलक लेखहरु आएतापनि सबै जसोमा एकै किसिमका कुराहरु पाइन्छन्। विषयवस्तुको गम्भीरतालाई भन्दा मनोरञ्जनात्मक प्रस्तुतीलाई महत्त्व दिइएको देखिन्छ। यस्ता लेखलाई दैनिक अखवारले फुर्सदमा पढ्ने विषय मानेर शनिवारको थप पृष्ठमा छाप्ने गरेका छन्।

(सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रको अनुसन्धानमा आधारित, २०५७)